

پیشگوتن

پ. د. هوگر طاهر توفيق

پ. ه. د. نزار ئەيىوب حەسەن

گۆتنەك د ناھەندىن ئەكادىمىي و گشتىدا بەلاف بۇويه ئەمۇزى؛ "كوردان د مىئۇوپىيدا ج دولەت نەبۇون، يان ژى دولەت و مىرىگەھىن كوردان د سەرددەمىن بۇورىدا (نېمچە دولەت) بۇون و نە خودان بېرىارا خوه يا مەركەزى بۇون و ئەف گۆتنە د سەرددەمىن سەرەلداندا دولەتىن نەتمەمەيدا ل سەددەپىن ۱۹ و ۲۰ پىر بەلاف بۇو نەخاسىمە پشتى كوردان نەشىايىن دولەتهكى بۇ خوه ل سەر ئەردى خوه (كوردىستانى) ئافا بىكەن.

ل سەر بناخەيىن ئەملىقى هىزى وئەقى بۆچۈونا دىرۋىكى سەنتەرى زاخۇ بۇ ۋەكۆلىنىن كوردى بېرىاردا كو كۆنفرانسى خوه يىن حەفتىن ل ژىير ناھىن (دولەت و مىرىگەھىن كوردى) ل سەرددەمىن ناھىمەست و نۇودا" بىگىپىت، داكو ب كۈوراتى بچىتە د ناھىيەن و شارستانى و كارىگەرىيىن ئەواندا و ئەقا ل خوارى كورتىيەكە ز ئەمان دولەت و مىرىگەھىن كوردانە ئەمۇيىن د چارچووڭىن جوگرافيا كوردىستانىدا پەيدا بۇوين:

- ۱ -

دولەتىن كوردان ل سەرددەمەن ناھىپاستا ئىسلامىدا

د سەرددەمەن خىلافتا عەبباسىدا پىنج دولەت و دولەتۆكىيەن كوردان پەيدا بۇون كو د رېقەبرىنا كاروبارىن خومىيەن ناھىخۇيى و دەرەكىدا سەربىخۇ بۇون، ئەمۇزى:

1- دولەتۆكىا رەموادى (1949-1963ھ)، ئەوا ل ئازمىرىيغانلى ل رۇزھەلاتا كوردىستانى پەيدا بۇوي وئەفە كەقىنلىك دەنەتلىك كوردىيە ل رۇزھەلاتا ئىسلامى

و پایتهختن ئەمۇي بازىپىرى تەبرىز بۇو، سەبارەت ئەوان ئىبىن ئەثير دېیزىت: "کوردىن پەوادى ل ئازەرىيغانى پەيدا بۇون و ئۇ ژ پىشكىش و بەراھىيەن كوردانە" و ژ گەنگەتىرەن مىرىئىن ئەوان مەممەد كورى حسېنىن پەوادى، دەيسەم كورى ئىبراھىمەن پەوادى، ئەبى لەھىجاء كورى مەملان.

-۲ دەولەتا شەددادى ل ئاران (ئىرەقانى) (۱۱۹۸-۹۵/۵۰-۳۴) : دەھەفيتە باكۈورى

پۇزەھەلاتى كوردىستان، كوردان شىيان دەولەتكە سەرىخۇ ل ئاران كۆپەچەيەكە سەر ب ھەرىما ئازەرىيغان و ئەرمەنسەتەنەيە ئاقا بىكەن و ژ مەزنتىرىن مىرىئىم ئەقى دەولەتى: مەممەد كورى شەددادى كوردى، مەممەد كورى مەرزىيانى كوردى، ئىبولەھەسەن عەلى كورى مۇوسايىن لەشكەرى.

-۳ دەولەتا حەسەنەوييە ل ھەممەدانى (۱۰-۹۵/۵۰-۳۴) ، ژ گەنگەتىرەن مىرىئىن ئەمۇي؛ حەسەنەوييە كورى حسېنىن بەرگانى، بەدرى كورى حەسەنەوييە.

-۴ دەولەتا عەيارى (عەنازى) (۱۱۱۷-۹۹/۵۱-۳۸) ، ل بازىپىرى حەلۋانى- زەھاو ل

نزيكى بازىپىرىن جەلەواء و خانەقىن و قىسر شىرىنى ل باشۇورى كوردىستانى ھاتىيەدانان، ژ گەنگەتىرەن مىرىئىن ئەمۇي: ئىبولەفتح مەممەد كورى عيان، ئىبولۇشموك، ئەلشەوق كورى ئىبولەفتح مەممەد كورى عيازى.

-۵ دەولەتا دەستكى - مەروانى (۳۷-۹۸/۵۶-۹۸) ، ل دىاريەكىر ل باكۈورى

كوردىستانى ھاتىيە دامەزراپىن و گەلەك بازىپ ب سەرقە بۇون وەك سېرت، خىزان، حسنكىيفا، جىزира بۇتان، نسييىن، مىفاراقىن، مەلازگىر و ئەرجىش.... دامەزراپىن ئەمۇي ل سەردەستىن باد كورى دوستكى كوردى بۇو، باد سەركەردىيەن كوردىن ئىبىن ئەثير دېیزىت: "ئەمۇي ل تەخۇوبىن دىاريەكىرى گەلەك خەزۆدەن دەرىپەن... هەرەمەزەن بۇو وناسنافىن (باين عەبدۇللاھى و باين شوجاعى) ھەبۇون. دەريارەي ئەمۇي خودانىن پوشتەكىن مەزن بۇو، لەپە خەلک ل دور ئەمۇي كومبۇون... هەرەمەسا ئەمۇ خەسەكىن مەرد بۇو و پەزىز خۇد ژ بۇ خوارتا خەلکى سەرەپلىرى، لەپە ناقۇددەنگىن مەردىنيا ئەمۇ ل ھەمى جەن بەلاف بۇو، قىيىجا مروفىن ئەمۇ زېتە بۇون وھەرەمەن دەستكەفتەك يان تالانەك ب دەست كەفتبا ئىيىكسەر ل سەر زەلامىن خۇد دابەش دەرىپەن... ژ يەر حەمزا مللەتى ئەمۇ يېن كورد بۇ ئەمۇ ئەمۇ د حوكمن خوددا سەرەكەفتى بۇو. هەرەمەسا دىرۆكەنخىس ئەلفارقى دېیزىت: "ئەمۇ زەلامەكى جەبار بۇو. ژ مىرىئىن ئەقى دەولەتى: باد كورى دوستكى، ئەبو عەلى حەسەن كورى مەروانى، ئەبو نەسر ئەممەد كورى مەروان.

پەتىيا ئەفان دەولەت و دەولەت تووكان ل سەر دەستىن تۈركىن سەلجوقي پشتى ھېرىشىن

ئەوان بۇ سەر جىهانا ئىسلامى ل دووماھىيەن سەرەدمەن عەبباسى ھاتىنە ژناقىبرن.

میرشینیئن کوردان ل سەردهمی نوو

کوردستان ل سەدھیین ۱۳ و ۱۴ گەفتە بەر ھیرشین مەغۇل و تەتاران و پەتىيا دەفھەرین کوردستانى ل سەر دەستى تەيمۇر لەنگى (۱۳۳۶-۱۴۰۴) ھاتنە وېرانكىن، ئەمو تەيمۇرۇي گەلەك ژ میرگەھىن کوردان ئىخستىنە ژىر پەكىپا خوه. و پاشى ۋان رۇودانان دوو دەولەتىن تۈركىمانى دەركەفتەن كۆ حۆكم ل کوردستانى دىكىن ئەمۇ ژى قەرمۇقۇنىلو (پەزى پەش) (۱۴۸۰-۱۳۸۰م) كۆ بازىپەتى تەبىز وەكى مەلبەند بۆ خوه ھەلبىرا تېبۇو و ئاق قوينىلو (پەزى سپى) (۱۳۷۸-۱۵۰۱م) كۆ پايتەختى ئەوان دىياربەكىر بۇو، پاشى ل سالا ۱۵۰۸ کوردستان گەفتە دىن پەكىپا دەولەتا سەفھوى، لى ئەف دەوشە گەلەك نەفەكىشا و ل سالا ۱۵۱۴ شەپەكى ئەپەر ل دەشتا چالدىرانى د ناقيبەرا سەفھوى و دەولەتا عوسمانىدا رۇودا و ژ ئەنجامى ئەۋى پەتىيا کوردستانى گەفتە ژىر دەستەلەلاتا عوسمانىدا و بەشا رۇزىھەلەلاتا کوردستانى دىن حۆكمى سەفھويىدا ما و ئەف دوخى دابەشبىوونى ھەتا سەدھىيىن ۲۰ بەرەھوا م بۇو.

د قۇناغا دەستپېكىن ژ سەردىن نۇودا، ھەرۋەك دىرۋەكتىسىن کورد شەرفخان دەدەتە دىياركىن، د کوردستانىدا ول ھەر دوو پېشكىن سەفھوى و عوسمانىدا ۴۸ میرگەھىن کوردى ھەبۇون و دېيت گەنگەتىن میرگەھ ل کوردستانى ئەوبىن ئەوبىن بەدلىسى ب گۇتنا "حاڪىمىن کوردستانى ئەۋىن ھەرجەندە باڭگەشەيا سولتانى و سەرىخۇيىن نەدەك، لى ھندەك جاران ئەوان ب تەنا سەرى خوه خوتىبە ب ناقيپن خوه خوانىيە و پارە ب ناقيپن خوه لېداينە بەحسى ژى كىرىيە، ئەمۇ ژى: ئەرەدەلان، ھەكارى، ئامىدى، جەزىرى، حەنىكىپ بۇون." ئەف میرگەھە ھەر ژ سەدھىيىن ۱۶ تا ناقيپاستا سەدھىيىن ۱۹ خودانى پېيشا جىاواز كېرىت ژيانا سىاسىيەا کوردستانىدا بۇون، و دېيت تىشىن ژەمى پەر ئەف میرگەھە جىاواز كېرىت بابەتنى شارستانىيى بىت كۆ پېشپەكىيەا ھندەك ژ دەولەتىن ئەوى سەرددەمى دەك، ژ ئەوان شارستانىا میرگەھا بەدلىسىن ھەرۋەك گەپوکىن تۈرك ئەولىيا چەلەبى ل ۱۶۵۵ بەحس كىرى كۆ ل سەرددەمى مىرى ئەوى عەبدال خانى بەدلىسىن بازارەكى ئافا و شارەكى ب دەوش بۇو كۆ چەندىن قەسر و پر و پەرتۈوكخانە و... تىدا ھەبۇون، ول ئەوى دەمى ئەوى گۇتنا خوه ياخانىدا گۇت: "ئەز گەپوکەكم كۆ ۴۰ سالە ل وەلاتان دەگەپم، لى ئەف تىشە من ل ج وەلاتەكى دى نەدىتىيە".

مژارا شارستانىا کوردى گەلەك گەنگەترە، ژىھەر كۆ گەلەك ژ لايەنلىن ئەوى نەھاتىنە ۋەكۇلىن، ھەروھسا بابەتنى شارستانىا دەولەت و میرگەھىن کوردان د پەراوىزا مژارىن سىاسىيەا دەتىنە بەحسكىن، لى د پاستىدا شارستانى ئەمۇ خۆدىكە و ئاستى ھزر و ئاقەدانىيەا ھەر مللەتكەن دىيار دەكتە، و مللەت و گەل ب ئاستى وەزارا شارستانىيە خوه و تىكەھەشتەندا خوه بۆ كەتوارى و پەشكەداربىيا ئەوى د خزمەتكىرنا مروقايدەتىيەدا دەتىنە پېشان،

بئن گومان ڪوردان ل ئهموى سه‌ردهمى شارستانىا تاييەت ب خوهقە هەبۇو ڙېھر ڪو شۇونوارىين
ھەبۇونا شارستانى ل ڪوردستانى ھند گەلەكىن ڪو ھەتا نوکە بهرمایىن ئەوان ب چاف
دھىنە دىتن و ھژمارا ئەمان ھند زورە ڪو د شياندا نىنە ھەممۇ د پەرتۇوکەكىيە
تۆماركىن، چونكە ب پاستى ڪوردستانى دكەقىتە سەر چيايەكى ڙ شۇونوارىين مىزۈويي،
لىن كىيماسيا شارستانىا ڪوردان ئەھو ڪو د دەمن خودا نەھاتىنە تۆماركىن و رۇلى ئەمان
يىن دىرۋىكى ج ل ڪوردستانى يان ل دەرقەي وئى ب دروستى نەھاتىيە ئاشكىرا ڪرن.

-٣-

كەفتنا ميرگەھىن ڪوردى ل ناقھپاستا سەدەيىن نوزدەيىن

نيشا ئىيىكىن ڙ سەدەيىن نوزدەيىن پەيدابۇونا سىن بزاھىن مەزن ب خوهقە دىت ڪو ڙلاين
ميرىن ڪوردەل ل دىزى دەولەتە عوسمانى ھاتىنە ئەنجامىدان، و ئارماج ڙەقان بزاھان
بەرفەھەكىن سۇنورى ميرگەھىن خوه و وەرگەتىن پەر سەرىيەخوبىيەن د بىرلاندابوو
بزاھا ئىيىكى: ئەم بزاھ بۇو ئەم بزاھ ئەبىولەرەحمان پاشايىن بابانى (١٨٩٧-١٨٦١) ھاتىيە
ئاراستەكىن وئەم ڙ بەيىزىرىن ميرىن ميرگەها بابان بۇو، ئەمۇ دەستەھەلات ل ١٨٩٧ وەرگەت،
لىن پەر ڙ شەمش جاران ڙ حۆكمىن خوه ھاتە لادان، ئەم ڙى ڙېھر ھەفرەكىيەن ناخوخىي يان
دەستىيەردا و لەشكەركىيەيە دەردوو دەولەتىن ئىران و عوسمانى بەيىزىرىن سەرەدەمەن ئەمۇ
د ناقبەرا ١٨١٢-١٨١٠ بۇو دەمنى داخواز ڙى ھاتىيە ڪرن ڪو بېبىتە والىن بەغداد لىن ئەمۇ
پەتكەر، عەبىولەرەحمان پاشا ڙ نشڪافە ل ١٨١٣ وەفات ڪر وېشتى مەرنا ئەمۇ ميرگەھ بەرەف
لَاوازىي چوو ول سالا ١٨٥١ ھاتە ھەلوەشاندىن.

ھوزانشان شىيخ ڙازىيەن تالەبانى (١٩٠٩-١٨٣٥) سەبارەت ئەقى ميرگەھىن دېيىزىت:

لە بىرم دى سولەيمانى كە دارولمۇلوكى بابان بۇو
نە مەحکومى عەجەم، نە سوخرەكىيىشى ئالى عوسمانى بۇو

بزاھا دووپىي: ئەم بزاھا مەزن بۇو ئەم بزاھ ڙلاين ميرى سۆران مەممەد بەگى (ميرى گەورە-
ميرى ڪورە) (١٨١٢-١٨٣٦) ھاتىيە ئەنجامىدان، ئەمۇ ل دەستپېكىن گەرنگى ب چىكىن
چەكان ب تاييەت توپان دا، وېشتى دەستىيەشانكىن بەرەيىن خوه دەست ب ۋەرگەتىن
ميرگەھىن بابان، بەھدىنان و بۇتان ڪر و بازىرپىن ڪەركۈوك، ھەولىر و سېرت ستاندىن.
دەندەن ڙ ڙىدىمىرىن دىرۋىكىدا ھاتىيە ڪو ھەزمارا لەشكەرى میر مەممەدى نزىكى ١٣٠ ھزار
سەريازان بۇو، پشتى ئەوان سەركەفتىن دەولەتە عوسمانى ھەودىكا مەزن ب سەرۋەكتىيە والىن
سيواس مەممەد رەشيد پاشاي ھنارتە سەر میر مەممەدى و ڙ بەر نەھەفەنسەنگىيا ھىزى

دوله‌تا عوسمانی شیا هه‌تا سالا ۱۸۳۶ حوكمن میر محمد و میرگه‌ها سوران ب دووماهی بینیت.

کونسلن بریتانی جیمس برانت ل سالا ۱۸۳۵ سه‌بارمت میر محمد دی رواندوزی دبیثیت: من پرسیار کر چهوا هند روواییم بسویه کو بشیت به‌سینگن محمد دی روشنید پاشای براوه‌ستیت، ددهمه کیدا کو پاشای دسته‌لاتا خوه ژ سولتانی ودرگرتبوو؟ د به‌رسدا هجه‌جیه‌کی [که‌سنه‌کن کورد] گوته من: نه ئه‌موی نه بابوکالین ئه‌موی ج جاران خوه بُو پاشایان نه‌چه‌ماندبوو و ج جارا باج نه‌دابوون سولتانی، له‌ورا ئه‌مو نزانین بُوچی نه‌چاره کو نوکه ودبکه‌ت! له‌ورا هندی ژ ئه‌موی دهیت دی به‌رگرین ژ خوه که‌ت.

سه‌بارمت بزافا سیئین: ئه‌بزافه بُوو کو ژلاین میری بُوتان بدرخان به‌گی (۱۸۴۷-۱۸۳۸) ل دزی دهسته‌لاتا عوسمانی هاتیه راگه‌هاندن، پشتی شیای هندک ژ میرگه‌هین باکوری کوردستانی د قولپه‌کا موکومدا کۆم بکه‌ت بپیار دا کو سنوری خوه به‌مرفره‌ه بکه‌ت، له‌ورا دوله‌تا عوسمانی همه‌کا مه‌زن ژ ۲۵ هزار سه‌ریازان ب سرروکاتییا عوسمان پاشا ل گولانا ۱۸۴۷ هنارتە سه‌ر بُوتان، ژلاین خوه‌فه بدرخان به‌گی نه‌شیا خوه ل بەر هېرشا عوسمانی بگریت و ل ۲۰ تیرمه‌ها ۱۸۴۷ خوه پاده‌ستی دوله‌تى کورت بکه‌ت هنارتەن و ژ ئه‌میری بُو گزیرتا (گریت) هاتە دوورخستن، پاشی زقى بُو شامى و ل سالا ۱۸۶۸ بازىپه ديمه‌شقى وفات کر.

ب ئه‌قان روودانین مه‌زن سه‌ردەمن میرگه‌هان ل کوردستانی ب داوی هات وکورستان کەفتە دبن حوكمن راسته‌خويين راسته‌خويين دوله‌تا عوسمانیدا و ل دووماهن د کارين ئه‌گه‌رین کەفتنا میرگه‌هین کوردى د ئه‌قان خالاندا کورت بکه‌ت:

- ۱- لاوازیوونا میرگه‌هین کوردان هەر ژ دووماهیيین سەددەین هەقدە هه‌تا دەستپیکا سەددەین نوزدە.

- ۲- هەقچەکیيین ناخخويي د ناف میرگه‌هاندا کو وەکر هەر میرەك دەليچەيەن ل میرەکى دى هەلبىخت.

- ۳- هەقچەکى و ململانىييا د ناقبەرا میرگه‌هین کوردىدا کو ل دووماهیيین بۇونە ئه‌گەرئ لاوازیوون و نەمانا ئهوان.

- ۴- میرگه‌هین کوردى ل ئه‌مو دەمى - نەخاسمه ل دەستپیکەيین سەددەین نوزدە- کەفتنه ئىر کارىگەربىيا سیاسەتىنىڭ دوله‌تى و کورستان بۇو ئىل ژ مەيدانىيەن هەقچەکیيین د ناقبەرا دولەتىن زلھىزىن ئەوروپى نەخاسمه بەريتانيا، فەرنسا و روسيا قەيسەریدا.

-5 ل ژیئر گشاشین دوولهتیئن زلهیز، دوولهتا عوسمانى دهست ب سەپاندا سیستەمى مەلبەندى ل ڪوردىستانى ڪر وئىك ژ مەزنترىن ئەنجامىئن ئەۋى ئەفتنا ميرگەھىن ڪوردان بۇ.

يا گۈنگ د ئەقى ۋەگىريانا دېرۋىكىدا نە ب تىنن دياركىرنا دوولەت و ميرگەھىن ڪوردانە، بەلكو يا مە دقىيت تەڭەزىئن ل سەر بىكەين ئەوه كو ئەردى ڪوردان (ڪوردىستان) بەردىوام دەمىتىن ڪورداندا بۇو و ئەوان حۆكم لىدكىر و ميرگەھ و دوولەتىئن خوه ل سەر ئاخا ئەۋى ئاڭا كىربوون، تەنانەت ئەم دەمى ڪوردىستان دبوو پشکەك ژ ئىمپراتورييئن عەبباسى و سەقەمۇي و عوسمانى و ئىرانى زى ڪورد هەر خودانى ئەردى خوه بۇو، ئەف ئەردى د ڇىدرىئن دېرۋىكىدا ب ناشى "ڪوردىستان" هاتىيە نىاسىن و ئەقە ڪاكلىكا مەبەستا مەيمە.